№ 119 Յուլիսի 1 (13) 1881 Յուլիսի 1 (13) № 119

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 րուբլ, կէս տարվանը 6 րուբլ: Առանձին համարները 5 կոպէկով:

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ.

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի Тифлисъ. Редакція «Мшакъ»

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ (Բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամէն լեզւով:

Յայտարարութիւնների համար վճարում են խորանիշի բառին 2 կոպէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Մի դառն դաս: Նամակ խմբագրին: Ներքին լուրեր:—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Հայոց խնդիր: Գերմանիա: Իտալիա:—ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ: Թիւրքաց Հայաստան:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻ ԴԱՌՆ ԴԱՍ

—

Կարծես թէ նախախնամութիւնից Հային տուած է այն նշանաբանը, որ երբ մի ուրիշը իր գործունէութեամբ գերազանցում է նորանից և կատարում է արդէն վաղուց նորա կատարելու գործերը, Հայը փոխանակ գործով մրցելու առաջինի հետ,—սկսում է բողոքել, գանգատվել, գրեթէ երեխայի նըման լաց լինել և խանգարել առաջինի գործունէութիւնը, ինքը դարձեալ անգործ մնալով: Այս երևոյթը յատուկ է մանաւանդ Հայ-Հոգևորականութեան:

„Մշակի" № 113 Բուշիրից (Պարսկաստան) գրված նամակը մի կենդանի օրինակ և ապացոյց է մեր ասածների, որը եղել է և գլխաւոր պատճառ մեր ներկայ յօդուածի գրելուն: Ինչպէս ընթերցողներին արդէն յայտնի է նոյն նամակից, բողոքականութիւնը մեծ չափերով և յաջողութեամբ տարածվում է Պարսկաստանում, ոչ միայն Հայ-լուսաւորչականների, այլ և տեղային մահմեդականների և հրէաների մէջ: Հետաքրքիր է իմանալ, թէ Էջմիածինը և Հայ-ազգի մոլեռանդ-ինտելիգենտ մասը իրանց օրգաններով, ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնում միսիօնարների դէմ մրցելու և նոցա ազդեցութիւնը, իրանց ազգակիցների վրա ոչնչացնելու: Ցիրշոցներ, գրպարտութիւններ, հալածանք, բողոք, լաց, և այդ բոլոր միջոցները ոյժ չունեն: Ներկայումս ազդեցութիւն ձեռք բերելու համար հարկաւոր է գործունէութիւն, կենդանի, ժամանակայարմար գործքերով, և այդ շատ լաւ հասկացել են միսիօնարները, որոնք լայնածաւալ ծովեր և ովկիանոսներ, անանցանելի լեռներ և անապատներ անցնելով տարածվում են երկրագնտիս ամենախուլին անկիւններում, և իրանց կենդանի գործունէութեամբ քաղաքակրթում են ամենավայրենի ազգերին.... Դրանց դէմ մրցել պէտք է նրանց զէնքերով:

Իսկ նրանց գործունէութիւնը կատարվում է այն ձևով, այն եղանակով, ինչպէս յարմար է ժամանակին, ինչպիսի պահանջ որ զգում է ժողովուրդը:

Էջմիածինը և մոլեռանդ-ինտելիգենտները դատապարտում են միսիօնարների գործունէութիւնը և ժողովրդի կրօնափոխութիւնը (թէև բոլորովին ուշադրութիւն էլ չեն դարձնում), բայց երբ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայերը բողոքում են իրանց առաջնորդի դէմ և խնդրում են Էջմիածնից տնօրինութիւն,—ո՛չ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում և ոչ էլ պատասխանի արժանացնում.... Ո՛չ ո՛ք ուշադրութիւն չէ դարձնում, երբ Ուրմիացիները և Ուփլիսցիխեցիները բողոքում են իրանց քահանաների դէմ: Ո՛չ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում երբ Էջմիածնի կանցլեր Մանկունին և նորա լիազոր դեսպան Թիֆլիսում—Մամրէն, իրանց կամայական և անկարգ գործունէութեամբ զզուեցնում են հասարակութեանը...

Մինչդեռ Էջմիածինը իր տասն և չորս ամեայ գործունէութեան մէջ հազիւ հազ կարողացաւ մի ճեմարան հիմնել, միսիօնարները Հայաստանի նշանաւոր բոլոր տեղերում հիմնել են ուսումնարաններ. յիշենք միայն Խարբերդի բարձրագոյն դպրոցը (Collége), որը ոչ թէ Էջմիածնի ճեմարանից, այլ և Թիֆլիզի գիմնազիաներից ևս գերազանցում է... Նոյնպէս Սպահանի (Պարսկաստանում) և այլ տեղերի, որոնց մէջ առանց որ և է խտրութեան դաստիարակվում են ազգաբնակութեան հարիւրաւոր զաւակներ երկու սեռից ևս: Այլ ևս չենք խօսում այն բազմաթիւ ուսումնարանների և այլ հիմնարկութիւնների վրա, որոնք սփռված են նոյն միսիօնարների ձեռքով աշխարհիս մինչև ամենայետին խորքերում, և այն կենդանի և հասկանալի աշխարհաբառ լեզուներով գրված սուրբ և բարոյական գրքերի մասին, որոնց Բրիտանական Աստուածաշնչի ընկերութիւնը նոյն միսիօնարների ձեռքով մատակարարում է ժողովրդին ամենաաժան գներով և շատ անգամ բոլորովին ձրի...

Վերջապէս միսիօնարները իրանց նշանաբանը ընտրել են—գործունէութիւն, առաջադիմութիւն, միաբանութիւն... Գուցէ

ԹՈՒՐՔԱՑ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հրապարակախօսութիւն կարդացված 1881 մայիսի 29-ին և կրկնված յունիսի 12-ին, Թիֆլիս, Արծրունու թատրոնում:

Ա. ՄԱՍ

—

Ինքնաճանաչութիւնը ինքնագոյութեան այբ ու բենն է:

—

Եւրոպացի բազմաթիւ գիտնական անձինք անդադար ճանապարհորդում են:

Նոքա արդէն ուսումնասիրած լինելով իրանց հայրենիքը և այդ նեղ շրջանում չը կարողանալով տեղաւորվել, աշխատում են ընդհանուր գիտութեան, ընդհանուր պատմութեան, ընդհանուր մարդկութեան շահերին ծառայել: Հաւատարիմ այդ համոզմունքին, ոտի տալով այն ամէն, որոնց մենք վտանգ ենք անուանում, շատ անգամ իրանց կեանքը զոհում են նպատակի ծայրին, անցնելով սառուցեալ գօտիներից և անապատների կիզող աւազներից:

Ընդհանուր մարդկութեան ընտանիքին նուիրված այդ մարդիկներից շատերը, Թիւրքաց Հայաստանը ևս այցելեն և այցելում են, քննելով նորա անցեալն և ներկայն:

Բայց ցարդ, ոչ մի տաճկաստանցի կամ ռուսաստանցի գիտնական հայ, յանձն առաւ մի հետախուզական ճանապարհորդութիւն անել այն աշխարհի մէջ, որին նա իր պատմական հայրենիքն է անուանում, նորա համար ինքնավարութիւն է երեւակայում, ախ ու վախ է քաշում նորա թշուառութեանց վրա և թերևս արտասվում է:

Ամէն մի գործ համոզմունքի արդիւնքն է: Եթէ մենք ազգային կանոնաւոր գործեր չունենք նորա համար է, որ ազգայնական ճշմարիտ համոզմունք չունենք:

Եթէ Տաճկաստանի հայերը ինքնավարութիւն չունեն, նորա համար է, որ հայրենիքի համար բոլորանուէր սրտով աշխատողներ և մեռնողներ չունենք:

Եւրոպացի ճանապարհորդներ որքան էլ հմուտ լինեն իրանց գործին, բայց այն ժողովրդի, ազգի մէջ, որոնք նորա լեզուն չը գիտեն, պատմութեան, աւանդութիւններին անտեղեակ են, ինչպէս խուլ և համր են շրջում, ենթարկվելով մի թարգմանի հաճոյականութեան: Նոքա օգուտ են քաղում այժմեան բանուկ ճանապարհների աջ ու ձախ կողմերից: Բայց այդ ճանապարհներ թերևս չը կային առաջ. Թիւրքաց Հայաստան բիւր անգամ տակն ու գլուխ եղած է. կար ժամանակ, որ մարդիք իրանց կեանքի և կայքի ապահովութեան համար, ընտրում էին դժուարակոխ և անմատչելի տեղեր, ծածկվելու համար, փորում էին գետնափորեր, քարայրներ:

Բաց այդ ժողովրդական կեանքին ծանօթանալու համար, հարկաւոր է ժամանակ, ընտանեաց մէջ մտնել, նստել նորա կրակարանի կողքին, ուտել նորա արեան քրտինքով պատրաստած հաց, խօսել նորա լեզւով և այդ ոչ քաղաքների մէջ, մեր ասած կեանքը գիւղերի մէջն է:

Տարակոյս չը կայ որ հայ ճանապարհորդը աւելի կարող է տեսնել, լսել, իմաստասիրել, կատար կերպով հասնել իր նպատակին, քան եւրոպացի ճանապարհորդներ բոլորը միասին. բայց ինչպէս յիշեցի, ոչ Կ. Պօլսի հայոց սահմանադրական կառավարութիւնը, որ մի մարմին է, ոչ էլ Ռուսաստանի երիտասարդութիւնը, որ աւելի բարձր զարգացած է, դեռ այդպիսի մի արշաւանքի համար ոչինչ չեն մտածել:

Անցեալում, ճշմարիտ է, որ Վենետիկի միաբանութեան մի քանի վարդապետներ շրջել են Հայաստանի վանքեր, բայց բոլորովին այլ նպատակով. նոքա հայ հին մատենագրութեան բեկորներ հաւաքել են, հայ բարերարների ծախքով տպագրել և թանգ գներով հայերի վրա ծախել են: Դորանով ես չեմ ուրանում այն օգուտը, որ նըրանք հայ ձեռագիրները ազատել են փչուց և կորստից:

Ահա ինչու համար հայ գրագէտ կամ հրապարակախօսը, երբ պէտք է զգում Թիւրքաց Հայաստանի վրա մի քանի տող գրել, մի քանի խօսք խօսել, որովհետև նա չէ ճանաչում իր բնագաւառը, դիմում է այն ինչ անգլիացի, գերմանացի կամ ֆրանսիացի ճանապարհորդներին և նորա ասութեան վրա է հիմնում իր զրոյցի կամ ճառի շինութիւնը:

Ինչ անուան արժանի կը լինէր մի եւրոպացի ազգ, եթէ նա մեզ, հայերիս հայացքով ճանաչէր իրան:

Այո, տիկնայք և պարոններ, մենք օտարների աչքով ենք ճանաչում մեր տաճկական հայրենիքը:

Մի ցաւալի ճշմարտութիւն է ասել որ օտարազգիների մէջ աւելի բազմաթիւ անձինք կարելի է գտնել, որոնք Թիւրքաց Հայաստանը մեզանից աւելի լաւ ճանաչէին, աւելի բազմաթիւ անձինք, որ նորան առաւել համակրէին, աւելի մարդիք, որ մեզ համար մեզանից առաւել աշխատէին:

Անցեալ տարվայ սովին անգլիացիք իրանց դեսպանների և միսիօնարների ձեռքով կրկնապատիկ մեծ օգնութիւն հասցրին հայերին, քան աշխարհում գտնված բոլոր հայերը, որոնց մէջ կային և այնպիսիք, որոնք իրանց տուած կոպէկի համար, պահանջում էին որ ինչպէս բարեբար փառաբանվէին: Շատերը կասեն, որ անգլիացիք նպատակի համար էին անում, որ ազդեցութիւն ունենան այդ աշխարհի վրա, բայց հարկաւոր չէր, որ այդ ազդեցութիւնը ազգն ինքն ունենար իր անդամների վրա:

Երբ 1877—1878 դղրդում էին Մասիսի կողեր, երբ բաժիններ էր պատրաստվում մի անտէր հողի կտոր, ազգն այն միջոցին սաստիկ անձկութեան մէջ էր գտնվում. բոլոր այդ երարանցումներ, տագնապներ, աշխատանքներ իզուր գնացին, որովհետև նախապատրաստութիւն չը կար: Եւ երբ ամէն բան հանդարտվեց, ազգն էլ կարծես ամէն բանի հետ պրծաւ իր պարտքից, և հանդարտվեց, նման ուխտաւոր տարեկան այն վանեցի ծերունոյն, որ ամէն բան Աստուծուց է սպասում՝ չարին կործանում, իրան հարստութիւն, կեանք և արքայութիւն, քիչ է մնում Աստուծուց խնդրի որ իր թոնիրն էլ վառի: Սորա պէս էլ մենք ամէն հըրաշագործութիւններ 61-երորդ թւանշանից ենք սպասում: Կը գայ ժամանակ, կրկին կոռոտան չարագուշակ թնդանօթներ. թերևս այն ժամանակ միայն կարթնանան քնած և թմրած սըրտերը, բայց այդ կը լինի շատ ուշ...:

Թիֆլիս ռուսական հայոց սիրտն է: Այստեղ կեդրոնացած են նոցա բարոյական և նիւթական բարձր ոյժերը, որի նման ազգը ոչ մի տեղ չունի: Այստեղ են գիտութեան բարձրագոյն դանից դուրս եկած բազմաթիւ երիտասարդներ, որոց թիւը բարեբաղդաբար տարից տարի աւելանում է: Բայց զարմանալին այն է, որ թողած մի քանի բացառութիւններ, այդ կրթված դասակարգը, առետրականից ոչ մի բանով չէ տարբերվում: Մի և նոյն եղական շահեր, մի և նոյն աստուածացրած անձնասիրութիւններ, որոնք ընդհանուր շահերի, գործերի հետ երբէք չեն հաշտվել: Կարծես թէ դոքա վաճառականական հաշւով են մտել գիտութեան տաճար և մի և նոյն հաշւով այնտեղից դուրս են եկել: Կարծես թէ դոքա մի ազգի անդամներ չեն, մի—սիրոյ և գործունէութեան յենակէտ չունեն, որ նրան զոհէին բոլոր մասնաւոր շահեր և անձնասիրութիւն, մի համերաշխ միութեան և գործունէութեան համար: Կարծես թէ դոքա, մի սկզբունքի տէր չեն, այլ ամէն մէկը իրն ունի առանձին:

Այդպիսով մեր գիտնական բարձր դասակարգը մնում է անգործ, անկարող, Թիւրքաց Հայաստանի այժմեան հանդիսաւոր ճգնաժամի դէմ:

Մի քանի խօսք էլ տաճկահայաստանցոց համար, որոնց ինտելիգենցիան Կ. Պօլսում է կարծվում, կամ լաւ ևս ասել պօլսեցիք, որոնց վրա ենք թողել բոլորովին հայկական խնդրի ծանրութիւնը: Դոքա աշխոյժ, ազնիւ զգացմանց տէր, գեղեցիկ նախադասութիւններ գրող և արտասանող և ի վերա այսր ամենայնի, ցաւալի է ասել, որ երևակայական աշխարհի մէջ ապրող մարդիկ են, զբաղված միշտ պատրիարգարանի և երեսփոխանական ժողովի խնդիրներով:

Նոքա տարին միանգամ մայիսի 1-ին կենտրոնանում են Բոսֆորի ասիական ափի վրա, կատարում են մեծածախս տօն, կարդում են անթիւ ճառեր, յիշում են բոլոր աշխարհի հանճարաւոր անձանց, հայրենասէրների անուններ և ամենը նորա համար, որ նրանք իրանց սահմանադրեալ և բարեկարգեալ Հայաստանի մէջն են երևակայում: Բայց այն կողմ, որի համար լինում են այդ ծայրահեղ ուրախութիւններ, դառնութեան արտասուք են քամում մի արինաշաղախ մակերևոյթի վրա:

Նոքա իրար անուանում են մեծ, հանճար, բայց ո՛ր մեծագործութեանց, ո՛ր գիտնական արտադրութեանց համար, յայտնի չէ իրականի մէջ, չը նայած որ այնպիսի մի ազգային վիճակ ունենք, որ շատ մեծագործների պէտք ունի:

Գրաբառ և աշխարհաբառ լեզուի խրթախող հերոսները, այդ աւելորդ և արդէն լուծված խնդրի համար, Օլիմպոսի բոլոր աստուածներ և աստուածուհիք «Մասիս» լրագրի մէջ լցրին, երևի ցոյց տալու համար իրանց հանճարը և շղուն նախադասութիւնները: Բայց Սղերտը, որ մօտ 5—6000 բնակիչ ունի, այնտեղ հայերէն մի բառ չը գիտեն, նոքա խօսում են արաբերէն, քրդերէն և երեք տարի է, որ առաջնորդ չունեն:

Նրանց ուղղութիւնը վատ է, վնասակար է, ազգակործան է,—աշխատեցէք նրանց հետ մրցել, նոյնն անել ինչ որ նրանք են անում, նոյն եռանդոտ գործունէութիւնը կատարել, աւելի լաւ, աւելի ազգասէր ուղղութեամբ....

Բայց ի՞նչ կը նշանակէ ուրիշի եռանդոտ գործունէութիւնը գտնել վնասակար, ազգավնաս,—և մի և նոյն ժամանակ միայն աղաղակել, գանգատուել, հայհոյել, լաց լինել և ոչինչ չանել:

Եթէ միսիօնարները մեր ազգի և եկեղեցու թշնամիներ էք համարում, գործեցէք ինչպէս նրանք են գործում, մրցեցէք նրանց հետ, ոչնչացրէք նրանց ուղղութիւնը, նրանց գործունէութիւնը ձեր ուղղութեամբ, ձեր գործունէութեամբ:

Փառք Աստուծու մենք ունինք ահագին կղեր, ունենք Էջմիածին, ունենք վանքերի մէջ ազգային ահագին նիւթական միջոցներ,—մենք էլ կարող էինք բողոքական միսիօնարների հետ մրցելու համար հիմնել մի հայ-լուսաւորչական զօրեղ միսիօնարական ընկերութիւն: Իսկ ոչինչ չանել, բայց մի և նոյն ժամանակ հայհոյել, աղաղակել և բողոքել,—դա թուլութեան և անընդունակութեան նշան է, աւելի ոչինչ:

Բ.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

—

Թիֆլիս, 29 յունիսի

Այսօր կարդացի «Մշակի» 116 համարը, ուր հրատարակված է Մոսկվայից ուղարկված Ն. Տ. Գ-ի նամակը՝ իմ յօդուածի առիթով: Աւելորդ եմ համարում մանրամասն քննելու այդ նամակը, որ լի է ամենայն տեսակ հակասութիւններով և գռեհիկ ֆրազներով, բայց ոչինչ մի արժանաւոր և ծանրակշիռ փաստով իմ յօդուածի վերաբերմամբ: Ն. Տ. Գ-ի նամակի գլխաւոր միտքը և նրա մանր ու չնչին չարժաւթիւնները պարզելու համար՝ բաւական է միայն մի քանի ծաղկաքաղ անել. դրանից ընթերցողը կը տեսնի՝ Ն. Տ. Գ-ի չափազանց կանխակալ կարծիքներ ունենալը—մի տեսակ անհիմն մարգարէութիւն, որ միշտ արգելք է լինում մարդուս առողջ դատելու և սառնութեամբ քննելու այս կամ այն խնդրութիւնը: Ն. Տ. Գ.-ի ինքնագովութիւնը, որ մի պարսաւելի երևոյթ է տեսնել լրագրութեան մէջ և այն դատապարտելի լռութիւնը, որ դեռ պահում է Ն. Տ. Գ. իմ նամակում յիշած ճիզուիթ տիրացուների մասին, որոնք իրանց անձնական հաշիւների մէջ խառնում են անփորձ երիտասարդներ և սրանց անունով (բայց իրանց գրչով ու թանաքով) հրապարակ դուրս գալիս:

Ն. Տ. Գ. իր նամակի առաջին տողերը սկսում է այսպէս. «Ես «Մշակի» 67 համարում նամակս գրելիս՝ հաստատապէս համոզված էի, որ Գ. Խ. անպատճառ պաշտպան կը հանդիսանայ սխալմունքների և ապօրինի (?) գործերի.» Ինչ սարեր ու ձորեր թափանցող հեռատեսութիւն: Այսպիսի մի կանխակալ կարծիք յայտնի բան է հարկ չը կայ քննելու. Նրա դատարկութիւնը ակներև է: Ուրեմն նոյնպիսի մի ֆրազ կարելի է ասել և Ն. Տ. Գ-ի վերաբերութեամբ. Ես իմ նամակս գրելիս՝ հաստատապէս համոզված էի, որ Ն. Տ. Գ. անպատճառ պաշտպան կը հանդիսանայ «սխալմունքների և ապօրինի գործերի»: Բայց ինչ դուրս եկաւ սրանից. միթէ սա բարեխիղճ քննադատութիւն է, միթէ սա այն բաղձալի «կրիտիկան» է, որի վրա ակնարկում է Ն. Տ. Գ. իր նամակի մէջ:

Մեր լրագրութեան մէջ պատահում է, որ այս կամ այն յօդուածի առթիւ՝ տպվում են ուրիշ անձների կողմից (թէև շատ անգամ անարժան) գովասանութիւններ: Բայց որ ինքը՝ նամակի հեղինակը՝ գովասանութիւններ շարէ իր երկրորդ նամակի մէջ իր առաջին և միակ նամակին—իր անձին աւելի հեղինակութիւն տալու նպատակով—այդ արդէն աններելի է: «Մի քանի տեղից լսել եմ—ասում է Ն. Տ. Գ. օրինակելի «համեստութեամբ», որ (իմ) նամակը շատ համապատասխան է (?) հասարակութեան տրամադրութեանը, շատերը բաւական են (sic) այն նամակով»:—Այսպիսի մի ինքնագովութիւն լրագրութեան մէջ մենք յանցանք ենք համարում. միթէ ժամանակ չէ որ վերանան այսպիսի «համեստութիւնները»:

Մի երկու խօսք էլ Ն. Տ. Գ-ի դատապարտելի լռութեան մասին: Իմ նախկին նամակիս առաջնորդող միտքը այն էր, թէ Ն. Տ. Գ.՝ առաջին անգամ լրագրութեան ասպարէզ դուրս գալով—մի ո՛ր և է տգէտ տիրացուի ազդեցութեամբ՝ իբրև նրա գործիք՝—կարճատեսութեամբ կամ անբարեխղճօրէն է վարվել Մոսկվայի հայ հասարակութիւնը հեռաքրքրող անցքերի ու խնդիրների հետ, հաղորդելով աննշան ու անպէտք լուրեր, շարելով զրպարտութիւններ արժանաւոր մարդկանց վրա և մի կողմ թողնելով աւելի կարևոր և օգտաւէտ խնդիրները: Փոխանակ պատասխան տալու իմ խօսքերին, փոխանակ՝ ասում եմ՝ պաշտպանելու իր անձը և իւրան ոգևորող տիրացուին—Ն. Տ. Գ. խօսում է ինչ որ «հերոսական զգացմունքների» վրա, «կրիտիկայի» վրա, «հասարակական կրթութեան» և «հասարակութեան (?) զգացմունքների» վրա, շարելով մէկ մէկու ետևից այսպիսի ուռուցիկ խօսքեր և ինքն էլ չը հասկանալով, թէ ինչ է ուզում ասել:

Կարծեմ այս քաղուածներից պարզվեցաւ Ն. Տ. Գ-ի թեթև հայեացքը առհասարակ թղթակցութիւն գրելու վրա, այն մանր ու չնչին չարժաւթիւնները, որոնք դրդել են նրան լրագրութեան ասպարէզ դուրս գալու. էլ բաւական է քննել նրա նամակը, որի ֆրազները մի առ մի թուելը ու քննադատելը ձանձրոյթ պիտի պատճառէ ընթերցողին, թէև դույզ բոլորովին ապարդիւն չանցնէր նոյն իսկ Ն. Տ. Գ-ի համար. նա դեռ անփորձ է: Եւ իրաւ. ինչ անխոհեմութիւն Ն. Տ. Գ-ի կողմից, ինչ տխուր և ցաւալի երևոյթ մեր լրագրութեան մէջ—գրիչ առնել ձեռքը և առաջին նամակը, առաջին տողը, որ գրում ենք լրագրի մէջ՝ մրոտենք թուղթը ուրիշի անձնական հաշիւների համար՝ անպատճառ ամբաստանութիւններ կուտելով սրա—նրա գլխին, անպատճառ մեղադրական ակտեր կարդալով գործունեայ և վաստակաւոր մարդկանց վրա: Միթէ էլ բան չը կար գրելու. միթէ ամբողջ Մոսկվա քաղաքը իր համալսարանական շրջաններով, իր քաղաքական, անտեսական և ուսումնական կեանքի հարուստ պարագաներով չը կարողացաւ ամբողջ տարվայ մէջ արտադրել մի ո՛ր և է այլ ինտերես Ն. Տ. Գ-ի համար, որ նա՝ իր առաջին դեբիւտը հայ լրագրութեան մէջ սկսում է միայն օտարի անձնական հաշիւներով, արժանաւոր մարդկանց գովանի վաստակները ուրանալով և մի որ և է տգէտ տիրացուի ձեռքը գործիք դառնալով.... Պէտք է զգոյշ լինել այդպիսի վնասակար ազդեցութեանից—այդպիսի տգէտ, բայց ճիզուիթ տիրացուներից, որոնք վախենալով անձամբ հանդէս դուրս գալ կամ խօսել հրապարակօրէն՝ առանց խղճահարութեան որսում են անփորձ երիտասարդներ իրանց կրքերի, իրանց անձնական հաշիւների համար:

Գ. Խ.

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

ՄՕՍԿՎԱՅԻՑ մեզ գրում են որ այդ քաղաքում արդէն ինն հոգի հայ պարոններից ցանկութիւն են յայտնել գրվել պ. Գիւլօրէի լրագրին: Ինչպէս երևում է, եթէ Գիւլօրէի թերթը կաջողվի, նա 200-ից էլ շատ բաժանորդ կունենայ:

—

Կողբից, պ. Մարտիրոս Յովհաննիսեան Թումանեանցից ստացանք 2 րուբլ յօգուտ Վանի կողմերի երկրաշարժից վնասվածների:

—

Այն էր ուզում ասել, որ այդ մեծ մարդիկ, այդ հանճարները իրանք իրանց չեն ճանաչում, և այն անձը, որ ինքն իրան չէ ճանաչում, նա իր հայրենիքը չէ կարող ճանաչել:

Երևանից Թիֆլիս գալիս մի պատահական անցք ինձ վրա մեծ տպաւորութիւն արեց: Առաջին կայարանում մենք հասանք մի կառքի և նրա հետ Գեղամայ ծովի եզերքներն անցանք: Մի կայարանում, որի ծառան մի հայ պատանի էր, մեզ առաջարկեց տաքցրած կաթ խմել, քառորդ ժամից զկնի պատանին վերադարձաւ դէպ ինձ, մի զարդարուն կազմած գիրքը ձեռին, հարցնելով, թէ դա Փարմասօնի գիրք չէր խօ: Ես տեսայ մի փոքրադիր աշխարհաբառ աւետարան և նրան վստահացրի, որ կարող էր կարդալ. աննկարագրելի էր պատանու ուրախութիւնը. տարակոյս չը կար, որ առաջին անգամն էր նորան այդպիսի մի ընծայ տանալ: Ո՞վ էին ընծայողները, երկու օտարազգի միսիօնար կանայք... որոնք Ռուսիից Թիֆլիս էին գնում. ես դոցա առաջ իմ ոչնչութիւնս էի զգում, և միթէ կարելի չէր, մտածում էի, մի քանի գրքեր վեր առնել գիւղերում բաժանելու համար, և ո՞վ կը խնայէր երբ ես նրանց իմ նպատակը յայտնէի:

Գրքերը հասարակ դասակարգի մէջ այժմ կարդացվում են, մանաւանդ ազգին վերաբերեալները: Ես տեսայ Երևանում արհեստաւորների մի խումբ հաւաքված, որոնք Դաւիթ բէկ էին կարդում. բայց այդ բաւական չէր, նոքա լաց էին լինում, երևում էր, որ այդ ընտիր վիպասանութեան սրտաշարժ տեղերից մէկին էին պատահել:

Բայց ես ո՛րքան հայ գիւղերից անցկացայ, ինչ սրտալիր ընդունելութիւնների պատահեցի: Եւ եթէ ամեն մի գիւղում մի ազգային վիպասանութիւն թողած լինէի, սերմնացանի նման մի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէի: Ամեն տեղ շրջապատում էին և հազար ու մի հարցումներ տալիս, բոլորը ազգի վրա, բոլորը ազգի համար, օրինակ «ինչ է մտածում ազգը մեզի համար, ինչ է նրա կամքը, ինչ հրամայում է մեզ անել. մենք գիտենք որ այժմ մի պաշտպան ազգ ունենք և նորան ենք պարտական մեր կեանքը և այդ կեանքը մենք պատրաստ ենք ամեն րոպէ նորան զոհելու»: Առաջին անգամ ճանապարհորդը շփոթվում է. նա տեսնում է պարզ, որ այդ ազնիւ հոգիք այնքան մեծ համարմունք ունեն ազգի վրա, որ նորան երևակայում են մի հզօր և կատարելապէս կազմակերպված մի մարմին, գիտնական, հարուստ, անձնազոհ անդամներից բաղկացած: Չը հաստատել նոցա համարմունքը, չը տալ ազգին այն կատարելատիպը, որ նա չունի, դա նշանակում է սպանել նրանց սրտի նորաբողբոջ կենդանութեան յոյսը, խախտել այդ յաւերժական գիւղացոց հաստատութիւնը, որ տասն և չորս դարերի բարբարոսական ժամանակամիջոցը ոչինչ չէ կարողացել առնել:

Շատ ժամանակ չէ որ մեր գիւղացիները ազգային մտքերով ոգևորվել են, սիրտ առել, և սկսել են պաշտպանել իրանց կայքը և կեանքը: Սորից առաջ այդ զգացմունքը չէր նշմարվում. այդ միջոցին նրանք իրանց ընկճած գլուխը խոնարհած անտարբեր նայում էին յափշտակութիւններին և զրկանքներին, ինչպէս մի ամենօրեայ պատահարի վրա: Այժմ գիւղացին հասկացաւ, որ իր գոյութիւնը նշանակութիւն ունի, նա այնքան հողին հաւասարված չէ, նա բարձր է իր հարևան ազգերից, նա մի հզօր պաշտպան ունի, որ նրան կը փրկէ վտանգից, ինչպէս որ փրկեց ռումից. Նորա աչքի առաջ մեռան իր դրացի քրդերը, տաճիկները, որոնք թագաւորութիւն ունէին: Այդ իրական դէպքով նա համոզվեց որ իր ազգը, թագաւորական ազգիցն էլ հզօր է և դրանով ակնածելի դարձաւ դրացիների աչքում:

Եթէ այս փոքրիկ գործով, սովածներին տըրված օգնութեան համար եմ ասում, ազգը մեծ և ամբաւ արդիւնք ունեցաւ, մեռելական թըմրութեանից յետ կանչեց իր որդոց, յուսոյ հոգի տուեց նրանց, որչափ ուրեմն անսահման արդիւնք կը յառաջանար, եթէ գիւղացու երևակայածի համեմատ, մի կազմակերպեալ մարմին լինէր, և այդ մարմինը տարին մի քանի անգամ իր անդամների համար մտածելու նստէր:

Ահա իմ աշխատութեան նպատակը: Ես խնդրում եմ առանձին ուշադրութիւն դարձնել, ուսումնասիրել ամեն կողմից ազգայնութեան արմատ հանդիսացող գիւղացու կեանքը, ճանաչել նորան, ճանաչել նորա բնակած աշխարհը, որին հայրենիք ենք ասում:

Եւ ամօթ է այն ազգի համար, որ ձգտում է քաղաքակրթութեան աստիճանների վրա բարձրանալ, չը գիտենալ թէ ինչ է ինքը և ինչ է իրան պէտքը:

Այսպիսի գործի համար հարկաւոր է մասնագէտների խումբեր, բայց որովհետև դոքա չը կան և ով գիտէ երբ կը լինեն, ես որքան որ կարողութիւն ունէի, նորա համեմատ աշխատեցի. յոյս ունեմ, որ ոչ ոք իրաւունք չի ունենայ իմ կարողութիւնից բարձրագոյնը ինձանից պահանջել:

1880 թւին դէպի Վան արած ճանապարհորդութեանս միջոցին, աշխատեցի, որքան կարելի էր, ուսումնասիրել այդ նահանգը, և նորա արդիւնքն է որ այսօր ես պատիւ ունեմ ձեզ ներկայացնել, չը նայած որ դա մի շատ պակասաւոր գործ է, բայց յոյս ունեմ որ դա յորդոր կը դառնայ կատարելատիպ աշխատութեանց:

Վիճակագրական թւերը հանած եմ սովելոց յանձնաժողովի աշխարհագրից և նահանգի այն գաւառները, որ ես անձամբ չեմ կարողացել ականատես լինել, Վարագայ վանքի իմ նախկին գաւընկերներիս օգնութեան եմ դիմել:

Վասպուրական նահանգ և իւր գաւառներ

1.

Նահանգական քաղաք Վան և Այգեստան:

Երևակայեցէք մի գեղեցիկ տարածութիւն միջից հաւասար բաժանված կապոյտ և կանաչ գոյներով: Այդ գոյները ծովի և ծառաստանների գոյներն են:

Նորան, ինչպէս մի նկարի, ձուաձև շրջանակում են, արևելքից Վարագայ լեռը, որի աջ և ձախ մանր թևերը հասնում են ծովին:

Այդ բլրակների ետևից դէպի հարաւ բարձրանում են Արտօս լեռներ, դէպ հիւսիս Բերկրու և Արճիշոյ լեռներ, արևմուտքից շրջապատում են ծովին Սըփան, Նեմրութ և Գրգուռ լեռները:

Ծովի և Այգեստանի մէջ կղզիացած մի քարաժայռ կայ, ինչպէս մի կեդրոնի միջակէտ, արևելքից արևմուտք ձգված, քարեայ սանդուղտներով ծածկված, որոնք մաշվել են և բևեռագրերով զարդարած: Այդ պատմական հնութիւնը Վանայ բերդն է, որ երեսունից աւելի ձեռագործ քարայրներ ունի, ժայռերի մէջ ծակված հորեր, որոնք երկրի խորերն են իջնում և դեռ քննված չեն, թէ ինչի են ծառայել և ուր են գնում: Բերդը հնումը անուանի, այժմ պատերազմական ոչ մի նշանակութիւն չունի. նրան տիրում են շրջակայ բլուրներ և Այգեստանի վերին մասը: Նա մի ռազմամթերանոց է, ունի երկու մեծ ամբարներ վառօդով լիք, հին և նոր զէնքերի մի մեծ պահեստ:

Բերդի հարաւային երեսը մօտ 600 ֆուտ բարձրութեամբ սեպացած, պատի պէս կտրված է: Այդ գահավէժի տակն են շինած քաղաքի թաղերը նեղ և ծուռ փողոցներով: Հարաւից, արևելքից և արևմուտքից շրջապատած է քաղաքը քառակիր կրկին պարիսպներով և խրամով:

Այստեղ են զետեղած կառավարութեան բոլոր պաշտօնատները: Այստեղ է հայոց ուսմանադրական վարչութեան կեդրոնը, հայոց առաջնորդարանը, վաճառանոցը իր առևտրականներով և արհեստաւորներով, որոնք աննշան բացառութեամբ բոլորն էլ հայեր են:

Այդ շրջանակի մէջ Այգեստանը մի այլ պատկեր է ներկայացնում. մօտ եօթ վերստ երկայնութեամբ և հինգ վերստ լայնութեամբ, արևելքից դէպի արևմուտք սփռվում են գեղեցիկ այգիներ, լայն և ծառազարդ փողոցներով, որի երկու կողմից գլգլալով անցնում են աղբիւրի ջրեր: Դոքա բնական աղբիւրներ չեն: Այգեստանցիք իրանց այգիները ջրելու համար հորեր փորելով դուրս են բերել այդ ջրերը: Բոլոր Այգեստանը ոռոգանով է ջրվում:

Վանայ հնութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Ակռփու-քար կամ Զմփ-զմփ-նաղարայ, թիւրքերէն Թօփրաքգալէ: Սա նոյնպէս մի շատ հին բերդ է, որի համար պատմութեան մէջ ոչ մի ծանօթութիւն չը կայ: Թերևս վանեցոց աւանդութեամբ պատմած Պղնձէ քաղաքը լինի: Պատերի մէջ մնացած գերանների ծայրերի ածուխը և ուրիշ այրված առարկաները ցոյց են տալիս, որ մի լափող կրակ վերջ է տուել նորա կենդանութեան:

Անգղիացի հնագէտ պ. Սըմսօն այս քարաժայռի վրա դիզած հողաբլուրը փորել տալով իջաւ մի շինութեան հիմների վրա, որը կռատուն է կարծվում: Դա մի հիանալի շինութեան հետք է, մաքուր տաշած կապոյտ քարերի մի քանի կարգ առանց ծեփի շարված: Փորվածքի արդիւնքները եղել էին մի քարեայ աւազան, այրված, փտած պղնձի վահանների կտորներ, որոց վրա դեռ երևում են նկարներ, եզան գլուխներ արոյրից ձուլած, մի փղոսկրեայ կիսարձան և այլ պղնձի ամանեղէնների կտորներ, յատակի